

Mravik Patrik Tamás

„4-5 közte 16 gyerek”

*Fővárosi munkásháztartások a XX. század első felében
a kvantitatív és narratív források tükrében –
egy társadalomtörténeti vizsgálat tapasztalatai*

A rendszerváltozás után felgyorsuló dezindustrializáció hatására az ipari termelés és ennek nyomán az ipari munkásság világa is jelentősen átalakult, életmódjának, kultúrájának számos eleme rövid idő leforgása alatt került a múlt, a történelem dimenziójába. A kurrens társadalomtörténet az ezredfordulót követően fordult valamivel hangsúlyosabban a munkásság kutatása felé, különböző megközelítéseket és különböző tudományágak módszereit felvonultatva.¹

Jelen tanulmányban egy nagyobb volumenű munkástörténeti kutatás tapasztalatainak rögzítésével: a források problematikájának, módszertani kihívásainak, lehetséges elemzési, értelmezési lehetőségeinek felvázolásával szeretnék hozzájárulni a munkásság társadalomtörténeti vizsgálatához. A dolgozat mikroszinten, egy proletár bércaszárnya – a híres-hírhedt angyalföldi Tizenháromház – példáján keresztül reflektál a munkástörténet kutatásának egyes kérdéseire. A vizsgálat módszere a témában meghatározó különböző társadalomtudományos források és megközelítések szisztematikus ütköztetése. Egyik oldalon a szociológiai, társadalomstatisztikai megközelítés áll, amelynek alapját a több mint 500 tizenháromházbéli lakásra vonatkozó 1941-es népszámlálási lakásívből álló forrásbázis jelenti,² másik oldalon a plasztikusabb, élettelebb antropológiai szemlélet, amely a bérházra vonatkozó szociográfiai, szépirodalmi szövegekre és visszaemlékezésekre épít. Írásomban a Tizenháromház példáján keresztül tekintem át, milyen elméleti-módszertani megközelítések mentén vizsgálható az 1945 előtti budapesti munkásság életmódja és a munkásháztartások szerkezete.

¹ Az 1989 előtti, ideológiai elvárások alapján megrajzolt munkásképet a rendszerváltás után születő munkástörténeti kutatások árnyalták. Ezek más-más nézőpontból (társadalomtörténet, történeti antropológia, néprajz) közelítve vizsgálták elsősorban a vidéki gyárak, kolóniák munkásságát. A munkástörténeti kutatások presztízsének növekedését mutatja többek között, hogy 2002-ben tanulmánykötet jelent meg a munkástörténeti kutatások eredményeinek szintetizálása céljából (Horváth–Pethő–Tóth [szerk.] 2003), 2012-ben önálló tematikus számot szentelt a témának a *Korall*, 2016-tól pedig munkástörténeti tematikájú OTKA-projekt indult (<http://rework-otka.hu/>). A különböző kutatási irányok, eredmények áttekintéséhez: Valuch 2012, 2017. A fenti eredmények ellenére elmondható, hogy a történettudomány figyelme döntően a vidéki munkásságra és munkáskolóniákra koncentrált, a fővárosi munkásság társadalomtörténeti feldolgozásában még komoly hiányosságokat kell pótolni, valamint a számos tanulmány mellett kevesebb átfogó monográfia született.

² Az iratanyag elérhető Budapest Főváros Levéltárában a IV.1419.j. jelzet alatt.

A MUNKÁSHÁZTARTÁS PROBLÉMÁJA A TÁRSADALOMTÖRTÉNETI SZAKIRODALOMBAN

Egy társadalmi csoport történeti kutatása során több szempontból is gyümölcsöző lehet a vizsgálat fókuszába a háztartást³ állítani. A háztartás egy olyan sűrűsödési pont, amely magában foglalja az életmód legkülönbözőbb aspektusait: a munkabért és jövedelmet, a lakhatást és laksűrűséget, a fogyasztást és a családi együttélést. A különböző társadalomtudományos módszerek összevetésével és az életmód ezen aspektusainak átfogó elemzési keretbe helyezésével a munkásháztartás a maga organikuságában, plasztikuságában válik megragadhatóvá, szemben a csupán statikus képet megjelenítő társadalomstatisztikai leírással. A következőkben a munkásháztartással foglalkozó szakirodalomban megjelenő módszertani, elméleti, forráselemzési problémákra reflektálok röviden, annak érdekében, hogy elhelyezzem a lakásíveket és a narratív forrásokat az eddig vizsgált forrásbázishoz és megközelítésekhez képest.

A munkásság tudományos vizsgálatában a háztartás aspektusa az 1930-as évek munkásszociográfiai kutatásaiban jelent meg hangsúlyosabban, mint olyan legkisebb egység, amelynek „összetevőiből az egyes csoportok életszínvonalát és összehasonlítás útján kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb helyzetét meg lehet állapítani”.⁴ A kutatások alapját ekkor (és részben ma is) az Illyefalvi I. Lajos által jegyzett, *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten* című 1930-as kötetben publikált, 50 munkáscsaládra kiterjedő háztartási statisztikai vizsgálat jelentette.⁵

³ Háztartás alatt az együtt lakó és a megélhetési költségeket megosztó, együtt fogyasztó emberek kis csoportját értem, akik általában, de nem szükségképpen rokonok. A háztartási minták meghatározásához – Andorka Rudolf nyomán – a Peter Laslett-féle tipológiát használom, amely megkülönböztet nukleáris, kiterjesztett, valamint több családmagból álló háztartásokat (Andorka 2006: 394–395).

⁴ Zentay 1974: 247.

⁵ A Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala gondozásában megjelent, *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten* című kötet egy rendkívüli forrásértékű és információgazdag statisztikai munka, amely a fővárosi munkásság demográfiai és társadalmi viszonyait a legapróbb részleteiben mutatja be. A fővárosi munkások mellett a „fővárosi polgárság” szociális viszonyairól is készült 1929-ben hasonló jellegű statisztikai felmérés – ezek komparatív elemzéséről: Bódy 2002. A háztartásvizsgálat további fennmaradt, de a kötetben nem publikált, részletesebb anyagainak elemzéséről bővebben: Bódy 2008. A kötet háztartási számadásokra vonatkozó részében és a későbbi szakirodalomban is háztartási statisztikaként megjelenő forrásanyag középpontjában nem a háztartás, hanem a család áll. A munkásság esetében e két szociológiai alapkategória megkülönböztetése egyáltalán nem olyan könnyű feladat. Csupán a statisztikák alapján nem egyértelmű, hogy például egy albérlő rokonságban állt-e az adott családdal, vagy hogy része volt-e a megélhetési költségeket megosztó, együtt fogyasztó csoportnak, vagy csak ugyanabban a lakásban élt. Ezekre a kérdésekre a későbbiekben még visszatérek. A továbbiakban az Illyefalvi-féle háztartási számadásokra vonatkozó elemzéseknél konzekvensen a munkáscsalád terminológiáját használom. A kötetben szereplő ötven munkáscsalád kijelölésénél a reprezentatívabb mintavétel érdekében igyekeztem – a családfő főfoglalkozását tekintve – különböző jövedelmű és életszínvonalú családokat kiválasztani. Ezek a munkáscsaládok egy

Zentay Dezső statisztikus, társadalomtudós 1931-ben, a *Szocializmusban* megjelent cikkében szintetizálta a háztartásvizsgálat eredményeit. Megállapította, hogy a munkáscsaládok 90%-a a családfő főfoglalkozásából adódó kereset mellett más jövedelemforrásra is támaszkodott.⁶ Emellett bemutatta, hogyan alakult a kiadások aránya a vizsgált munkáscsaládoknál: ezek között arányaiban kiemelkedően magasnak számítottak az élelmiszer-kiadások (élelmiszerekre 49,5%, italokra és élvezeti cikkekre 3,84%), és viszonylag alacsonynak a lakásköltségek (10,25%) – utóbbi alig haladta meg a ruházati cikkekre fordított költségeket.⁷ Zentay munkájában – hasonlóan más baloldali szemléletű munkásszociográfiák narratívájához – igen sötétnek és kilátástalannak festette le a munkásság helyzetét. Ennek megfelelően kissé egyoldalúan értelmezte az adatokat: a feleség és a gyermekek munkavállalását kizárólag gazdasági kényszerrel magyarázta, az élelmiszerre fordított költségek túlsúlyát pedig az alacsony jövedelemből és a szűkös anyagi lehetőségekből vezette le – nem gondolva arra, hogy e számok mögött a jövedelemszerzésre, megélhetésre irányuló stratégiák is húzódnak.

A későbbi, társadalomtörténeti szakirodalom ezzel szemben már a munkásságra jellemző életmódbeli stratégiákat próbált kimutatni. Pogány Ágnes az 1930-as háztartási számadások jövedelem- és költségvetés-szemponitú vizsgálatában megállapította, hogy a munkáscsaládok közötti jövedelemkülönbségeket nem lehet csupán a családfők főfoglalkozásából – kényszerűen – adódó keresetkülönbségekkel magyarázni, azok mögött a családok jövedelemszerzésre irányuló stratégiái is álltak. Rámutatott, hogy – egyes munkáscsaládok esetében – ilyen stratégia lehetett, amikor a magasabb egy főre jutó jövedelem, a jobb életszínvonal érdekében a szülők kevesebb, általában csak kettő vagy egy gyermeket vállaltak; valamint hogy több munkáscsalád esetében nem felétlenül a kényszer, hanem a bevételek maximálása állt a feleség és a gyermekek munkavégzése mögött. A jelenség különösen szembetűnő a Pogány Ágnes által „átlag feletti” jövedelműnek nevezett csoportnál. Az ebbe a kategóriába tartozó „önkiszákmányoló” munkáscsaládok úgy tudtak magasabb bevételekre szert tenni, hogy a család minden tagja dolgozott, és minden adandó alkalmat kihasználta a jövedelem maximálására. Velük szemben a legmagasabb jövedelmű csoportba tartozó munkáscsaládoknál a családtagok egyáltalán nem vállaltak munkát, mert a családfő keresete biztosította a magas életszínvonalat.⁸ Pogány Ágnes arra is rávilágított, hogy a magasabb jövedelem nem feltétlenül jelentett tágasabb lakást, hiszen

éven keresztül vezették (rendkívül részletesen) háztartási naplójukban jövedelmeik és kiadásaik alakulását (Illyefalvi 1930: 409–437).

- 6 Ilyen lehetett a családfő mellékfoglalkozásából vagy a családtagok munkájából adódó jövedelem, a segélyek, kölcsönök vagy az albérleti/ágybérleti díjak.
- 7 Az aránylag kevésnek tűnő lakbérköltségekkel kapcsolatban árnyalja a képet, hogy az ötven munkáscsalád közül húsz „aránytalanul keveset” vagy egyáltalán nem fizetett lakbért: saját házában vagy természetbeni lakásban lakott. A magasabb lakbért fizető harminc család esetében a lakbér a családfő keresetének körülbelül 21%-át tette ki (Zentay 1974: 256).
- 8 Pogány Ágnes négy jövedelmi kategóriába sorolta az ötven munkáscsaládot: az alacsony jövedelműeknél az egy fogyasztási egységre jutó összjövedelem 649 pengő alá esett, az átlagos jöve-

a családok döntő többsége – jövedelmi adottságoktól függetlenül – szoba-konyhas lakásban élt, a szűkös életter tehát nem kizárólag a lakásra fordítható erőforrások korlátozottságából adódott.⁹

A munkásságra jellemző specifikus fogyasztási mintákat mutatott ki tanulmányában Bódy Zsombor. Bódy is megerősíti a tételt, hogy a jövedelem növekedésével párhuzamosan emelkedett az élelmiszerekre fordított kiadások összege, aránya viszont csökkent az összjövedelmen belül; valamint hogy a lakbérre fordított összeg aránya nőtt az összjövedelem csökkenésével. Bódy az élelmiszerekre fordított költségek relatíve magas arányát – szemben a szociográfiák kissé egyoldalú magyarázatával – részben a munkásságra specifikusan jellemző döntésekkel magyarázza: szerinte a munkáscsaládok belátták, hogy nem rendelkeznek annyi jövedelemmel, hogy életmódjukat lényegesen javítani tudják (lakásvásárlással, felújítással), ezért a keresetüket inkább bőségesebb táplálkozásra fordították¹⁰ – ami a társadalmi csoporton belüli presztízs növelését is célozhatta.

Viszonylag kevés olyan szakmunka készült, amely a két világháború közötti munkásháztartások, munkáscsaládok szerkezetével, életmódjával (nem csak a jövedelem szempontjából) foglalkozik. Ilyen esettanulmány Lackó Miklósnak a kispesti Hofherr gépgyár munkásfelméréseinek eredményeit elemző írása.¹¹ A Hofherr-gyár munkásai között a kiscsalád volt az uralkodó forma: a legnépesebb kategória a gyermekteleneké volt (36,7%), őket az egygyermekes családok követték (24%).¹² Ugyanez igaz a háztartásokra is: a lakások 70%-ában legfeljebb négy személy lakott.¹³ Az alacsonyabb gyerekszám mellett is kiemelkedően

delmű családoknál 650 és 999 pengő közé, az átlag feletti jövedelműeknél 1000 és 1349 pengő közé, míg a magas jövedelmű csoportnál meghaladta az 1350 pengőt (Pogány 2000: 116).

⁹ Pogány 2000: 115–127. A Pogány által stratégiáknak nevezett társadalmi gyakorlatokban, mintázatokban, döntésekben a tudatosság és a kevésbé tudatos cselekvés egyszerre volt jelen. Kevesebb gyerek vállalását egyrészt egy kulturális minta vélhetően kevésbé tudatos követése, másrészt a család anyagi jólétének növelésére irányuló tudatos stratégia motiválhatta. A kevésbé tudatos elemekhez sorolandók a kényszerből fakadó cselekvési minták, mint a kölcsön vagy segély felvétele, a javak elzalogosítása, ugyanakkor a „máról holnapra élés” és a nehézségek leküzdésére tett mintaszerűen (sok munkáscsaládban) megjelenő törekvések is a családi stratégia részét képezték (Pogány 2000: 117–120). Elemzésemben a hosszabb távú döntésként megjelenő, nemcsak egyedi, de nagyszámú munkáscsaládban vagy háztartásban hasonlóan jelen lévő társadalmi gyakorlatokat, jellegzetes életmódbeli döntéseket én is társadalmi mintázatoknak vagy stratégiáknak nevezem.

¹⁰ Bódy 2008.

¹¹ A kutatás a gyár több mint ezer munkásának 1939-ben kitöltött kérdőívén alapszik, ami a teljes munkaslétszám közel felét jelentette. A kérdőívek rákérdeztek többek között a születési helyre, életkorra, szakképzettségre, munkában eltöltött időre, munkabérrre, a jövedelem és kiadások alakulására, a családi állapotra és a lakáviszonyokra (Lackó 1989).

¹² Gyáni Gábor a „zsfólt munkáslakás” képzetét árnyaló rávilágított, hogy a teljes fővárosra vonatkozó adatok szerint is a gyermektelen családok aránya volt a legmagasabb a korszakban (1930-ban a munkáscsaládok 40,4%-a, 1941-ben 44,1%-a), amit az egygyermekes családok aránya követett (1930-ban a munkáscsaládok 26,2%-a, 1941-ben 30,1%-a) (Gyáni 1992: 176).

¹³ Ez az adat az 1925-ös budapesti átlagot tekintve a munkás főbérő és családja által lakott lakások laksűrűségének felel meg (összesen 71%-ukban élt négy vagy kevesebb fő); az albérltetben

fontos életkeretnek számított ugyanakkor a házasság: a megkérdezettek több mint 90%-a élt házasságban.¹⁴

Lackó Miklós tanulmánya számos módszertani, forráskritikai kérdést, problémát vet fel a munkássággal kapcsolatos statisztikai kutatások kapcsán. Ilyen nehézség a kategorizáció is, ami részben az ívek kitöltésében megjelenő bizonytalanságoknak, következetlenségeknek vagy ellentmondásoknak, részben az egyes munkáskategóriák közötti egzaktt, egyértelmű határok hiányának köszönhető. Nem könnyű meghúzni például a szakképzett és a szakképzetlen munkások közötti határvonalat, és még nehezebb a betanított munkások (a korszakban igencsak népes) csoportját szaktudás alapján strukturálni.¹⁵ Lackó utalt a kérdőívek kitöltésénél felmerülő problémákra. Ilyen hiányosság volt a családfő feleségével kapcsolatos információk egyenetlensége. A kérdőívet kitöltő munkások közel 35%-a nem válaszolt a feleség munkájára vonatkozó kérdésre, több mint 56%-uk a feleségét háztartásbelinek jelölte, és mindössze 8,8%-uknál szerepelt kereső foglalkozás¹⁶ – más forrásokkal összevetve¹⁷ kétségesnek tűnik, hogy a munkásfeleségek közül ilyen kevesen vállaltak volna munkát a háztartáson kívül.

A munkásság társadalomtörténeti kutatásának sarkalatos pontja a vizsgálati keret meghatározása. Egy vidéki gyár és a hozzá tartozó kolónia – mint önálló gazdasági, szociális és kulturális egység – ideális vizsgálati terep, amely olyan forrásanyagot biztosít, ahol egyszerre elemezhető a munkások gyári termelésben elfoglalt helye és jövedelme, valamint életük gazdasági, szociális, kulturális vonatkozása is. A fővárosi munkásság kutatásánál ehhez hasonló vizsgálati egységet jelenthet például egy adott gyár vagy egy munkások által lakott bérház – előbbi mint gazdasági, utóbbi mint szociokulturális egység. A munkásházak és lakások eddig viszonylag kevés figyelmet kaptak a hazai történettudományban. Gyáni Gábor 1992-es kismonográfiája óta komolyabb elemzés nem született a témában. A szerző nem állt meg a munkáslakás fizikai paramétereinek

lakó munkásbérlok lakásainak 65%-ában élt legfeljebb négy fő (Illyefalvi 1930: 770–771).

¹⁴ Lackó 1989: 10–14.

¹⁵ Ebben az is nehezíti a kutató munkáját, hogy a munkáskategóriák meghatározása gyáranként is eltérő lehetett, így például olyan szakmákat, amelyeket általánosan a szakképzettséget nem igénylők közé volt szokás sorolni, egy adott termelési rendben mégis szakmunkának minősítettek (vö. Lackó 1989: 5). A később bemutatásra kerülő lakásívek alapján nemcsak a szaktudás vagy az ipari termelésben elfoglalt hely meghatározása nem magától értetődő, de az sem, hogy ki sorolható egyértelműen a munkás kategóriájába.

¹⁶ Lackó 1989: 11.

¹⁷ Az 1929-es háztartási statisztikákból kirajzolódó „munkáscsalád-kép” egyértelműen azt mutatja, hogy a feleség nemcsak a háztartási feladatok ellátásával, de kereső tevékenységgel is támogatta a családot. A budapesti ötven munkáscsalád közül 31-ben (62%) a feleségnek is volt valamennyi keresete (Illyefalvi 1930: 412–413). Ennek valamelyest ellentmond a több mint 46 000 fővárosi munkásra kiterjedő 1929. december 15-ei adatfelvétel, amelynek tanúsága szerint e munkásfeleségek mindössze 10%-a rendelkezett valamilyen foglalkozással (Illyefalvi 1930: 750). Az ellentmondást részben az magyarázhatja, hogy a munkásfeleségek gyakran alkalmi munkákat vállaltak: munkaerejükkel hozzájárultak a családi jövedelem növeléséhez, de ezt nem állandó foglalkozás keretében tették.

bemutatásánál, azokat belülről is körbejárta: vizsgálta többek között a laksűrűséget és a munkáscsaládok együttélési mintáit. Gyáni számos jelentős következtetést vont le a munkáscsaládokkal és háztartásokkal kapcsolatban. A munkáslakások zsúfoltságát szerinte – szemben a szociográfiai leírásokkal – nem a magas gyerekszám, hanem a nagyszámú al- és ágybérülő jelenléte okozhatta. A népes munkáscsalád – szociográfikában gyakran megjelenő – képzetét Gyáni szerint a statisztikák nem igazolták, ezek alapján az 1930-as, 1940-es évekre csökkenő gyerekszám és a gyermektelen házaspárok számának növekedése tapasztalható; a magas termékenység a két világháború közötti időszakban már valójában nem volt jellemző a munkáscsaládokra.¹⁸

Gyáni egy fontos – a munkástörténeti kutatásokban meghatározó – módszertani problémára is rámutatott, nevezetesen a narratív (szociográfikák, szépírodalom, visszaemlékezések) és a statisztikai források közötti ellentmondásokra. Ebben a vonatkozásban tehát nem egyszerűsíthetjük le a képletet törvénytzerűen objektív, egzakt magyarázatot adó „kemény” és a személyes értelmezésből adódóan elfogult, homályos, „puha” forrásokra.

AZ 1941-ES NÉPSZÁMLÁLÁSI LAKÁSÍVEK FORRÁSÉRTÉKE EGY MUNKÁSTÖRTÉNETI VIZSGÁLATBAN

A statisztikai alapú, felülnézeti munkástörténeti vizsgálatok – mint Gyáni Gábor átfogó, fővárosi munkásságra koncentráló munkája – téziseinek felülvizsgálatára, árnyalására, az általános megállapítások mögött húzódó társadalmi gyakorlatok bemutatására lehet alkalmas egy mikroszintű vizsgálat. A mikroszintet a munkásság esetében a munkáslét két legegyszerűsített közege jelentheti: a termelés színtere, a gyár, illetve az élet másik meghatározó tere, a lakás. Előbbi esetben az egyes vállalatok iratanyagai képezhetik a forrásbázist – bár ezek nagyobb hányada inkább a termelés gazdasági aspektusaira vonatkozik –, ahol megmaradtak a gyárak által foglalkoztatottakról vezetett nyilvántartások. A munkások lakásaiba már nehezebb betekintést nyerni. A szociográfiai, irodalmi szövegekhez képest kevesebb a keményebb forrás, amely árnyalhatná az ezekben megjelenő szubjektív képet. Ilyen forrást jelenthetnek például az 1941-es budapesti lakásívek. Míg a statisztikai összefoglalások makroszintű vizsgálatot tesznek lehetővé, a lakásívekből megszereshető információk által láthatóvá válhat egy mikroszociális egység: a proletár bércsasznya. A következőkben a lakásívek forrásértékét, vizsgálatának lehetőségeit körvonalazom, a fővárosi munkáscsaládok és munkásháztartások társadalomtörténeti vizsgálatának kontextusában.¹⁹

¹⁸ Gyáni 1992: 172–176.

¹⁹ A fővárosi lakáskultúra, bérház-, bércsasznyavilág kutatásában számos eredmény született a magyar történettudományban, amelyek a vizsgálat fókuszába egy adott társadalmi csoportot helyeztek. E kutatások figyelme azonban jellemzőbben fordult a polgárság felé, a fővárosi mun-

Az 1941-es lakásívek nemcsak forrásértékükben, de fennmaradásukban is unikálisnak tekinthetők, s csak a történelem tragikus fordulatainak köszönhető, hogy – a korábbi népszámlálási anyagokkal ellentétben – a feldolgozás után nem semmisítették meg őket: mind a szélsőjobb oldali, mind a szocialista diktatúra fel tudta ugyanis használni politikai céljaira. Az 1941. januári pillanatkép több szempontból is kedvező a kutató számára. Egyrészt Magyarország ekkor ténylegesen még nem lépett be a háborúba, így a lakásban élő személyek száma, társadalmi rétegződése a korábbi évtizedekre nézve is beszédes lehet, nem egy egyedi (háborús) állapotról mesél. Másrészt az 1941-es év az ipari munkásság élete szempontjából egy gazdaságtörténetileg jól körülhatárolható (konjunktu-rális) időszakban helyezhető el, amikor a felfutó hadigazdaság biztos és állandó gyári munkalehetőséget teremtett.

A népszámlálási íveket számlálójárások szerint rendszerezték. A járások számlálóbiztosai juttatták el a lapokat a háztulajdonosokhoz, akik kiosztották a lakóknak, és a kitöltéssel kapcsolatos tudnivalókról is tájékoztatták őket. A négyoldalas lakásíveket – a kitöltési útmutatók tanúsága szerint – minden bérleményben (lakás, üzlet, iroda stb.) a családfőnek (lakásbérelőnek) kellett kitöltenie, így a lakók számától függetlenül minden lakáshoz csak egy kitöltött lakásív tartozott.²⁰ Az ívek első és második oldalán a lakás fizikai paramétereire²¹ és a bérleményben élőkre²² vonatkozó kérdésekre kellett válaszolni, ezt követték a harmadik oldalon a lakókra – nevükre, korukra, foglalkozásukra, egymáshoz való kapcsolatukra – vonatkozó részletesebb kérdések.

A Tizenháromház²³ esetében a vizsgált több mint 550 lakásív kitöltésével kapcsolatos problémák számos olyan módszertani nehézségre világítanak rá,

kásság lakáskultúrájával kapcsolatban Gyáni Gábor 1992-es munkája óta átfogó elemzés nem született. A téma kutatására: Szívós 2012.

²⁰ A lakásívek kitöltésével kapcsolatban a korabeli népszámlálási útmutatók nyújtanak némi támpontot. Ezeket a Központi Statisztikai Hivatal által kiadott segédkötetekben találjuk: *1941. évi népszámlálás. Utasítás a számlálóbiztosok részére; 1941. évi népszámlálás. Rendelet, nyomtatványminták és utasítások; 1941. évi népszámlálás (a visszafoglalt délvidéki területeken). Rendelet, nyomtatványminták és utasítások.*

²¹ A lakásívek a fizikai paraméterekre vonatkozóan rákérdeztek a bérlemény funkciójára, helyiségeinek számára, a padozatok és a falak anyagára, valamint a bérlemények felszereltségére (tartozott-e hozzájuk pince- vagy padlásrekesz, víz-, gáz- vagy villanyvezeték, hogyan végezték a lakók a fűtést, főzést, rendelkeztek-e rádiókészülékkel, távbeszélő állomással, detektoros készülékkel, lámpással vagy telefonhírmondóval).

²² A bérlemények fizikai paramétere mellett a bennük élők szociális viszonyaival kapcsolatban is kép nyerhető a lakásívek alapján, így a lakás bérlőjének (családfő) személyére, foglalkozására, a beköltözés éveire, a lakók számára és nemére, valamint az al- és ágybérlok számára vonatkozóan.

²³ A hírneves Hétház és Tizenháromház az angyalföldi munkásélet két emblemikus bérkaszárnijának számított. A Váci út nyugati oldalán álló robusztus épületek – éppen a városnegyedek határán – a Vizafogóhoz tartoztak közigazgatásilag, a nevük a közbeszédben, az emlékezetben mégis az angyalföldi munkásvilággal forrt össze. A Tizenháromházat 1897-ben, a fővárosi lakásépítés fellendülésének időszakában emelték. Az Angyalföld felé terjeszkedő gyáripár munkások tömegét vonzotta a korábban szántókkal övezett kietlen tájra. Ezt a lehetőséget vették észre igen korán a Hétház és a Tizenháromház építetői (Hollósy 2000). A Tizenháromház

amelyek a munkástörténeti kutatásokban általában is felmerülhetnek. A vizsgálat során az ívek bizonyos kérdéseinek félreértése, a válaszokban mutatkozó következetlenségek vagy a ki nem töltött részek dekódolása mellett a legnagyobb nehézséget a főbélről foglalkozására vonatkozó válaszok értelmezése jelentette. A foglalkozás meghatározásánál két rubrikát kellett kitöltenie a főbélrőnek: az a) pontban az aktuális foglalkozást saját szavaival kellett megneveznie, a b) pontban a foglalkozási viszonyt az íveken megadott kategóriák („önálló”, „tisztviselő”, „segéd”, „altszt”, „szakmunkás”, „napszámos”, „egyéb”) közül kellett kiválasztania. A népszámlálási nyomtatványok kitöltésénél alapvető irányelv volt, hogy a foglalkozást „az általános gyűjtőnevek kerülésével” (mint iparos vagy munkás), „tűzetesen és kimerítően” kell megnevezni. A gyári vagy egyéb ipari munkásoknál ez azt jelentette volna, hogy sem a korábban megszerzett mesterség, szakképzettség leírása, sem az általánosabb, „gyári munkás” vagy „gyári napszámos” megnevezés önmagában nem volt elegendő. Meg kellett volna nevezni a szakmabeli munkát („műbútorasztalos” vagy „géplakatos”), szakképzettség hiányában vagy nem a képzettségnek megfelelő munkavégzés esetén pedig az aktuális foglalkozást kellett volna megnevezni (utóbbi esetben például „lakatossegéd a dobozgyárban dobozokat készít”).²⁴ A kitöltők és az íveket ellenőrző háztulajdonosok, számlálóbiztosok ugyanakkor arra már nem törekedtek, hogy a pontos meghatározásnál a szakértelem (például lakatos, vasesztergályos) mellett a termelés helye (kisiparos műhely, üzem, gyár) is szerepeljen valamilyen formában – azt a második, foglalkozási viszonyra vonatkozó rész lett volna hivatott tisztázni.

A foglalkozásra és a foglalkozási viszonyra vonatkozó információk azonban nem elégségesek egy egyértelmű és jól körülhatárolható munkáskategória meghatározásához. A kitöltők bizonytalanságai és következetlenségei miatt számos foglalkozáskategóriánál csak a szakértelemre vonatkozó információ áll rendelkezésre (például lakatossegéd, asztalossegéd, kovácssegéd), de nem tudható, hogy gyári munkásként vagy kisiparosként dolgozott-e az adott személy. Egy lehetséges értelmezés, hogy azt a lakatossegédet, aki magát segédként jelöli meg, kisiparossegédnek, aki magát szakmunkásnak nevezi, gyári munkásnak tekintjük. Ugyanakkor a kitöltésekben e téren is következetlenségek mutatkoznak, számos lakásíven a „segéd” és a „szakmunkás” kategória egyszerre van megjelölve,²⁵ így az sem egyértelmű, hogy maguk a kitöltők hogyan értelmezték e kategóriákat.

lakásai komoly átalakításokon mentek keresztül az évtizedek során, de a ház még mindig áll az Árpád híd tőszomszédságában – a hagyományos munkásvilág töretlen lenyomataként.

²⁴ 1941. évi népszámlálás. *Rendelet, nyomtatványminták és utasítások* 1941: 11–12.

²⁵ Annak ellenére, hogy a társadalomtörténetben a kisiparosságot és a munkásságot sokszor két teljesen különböző társadalmi csoportként (vagy réteggént) jelölik, a két csoport közötti határvonal meghúzása korántsem egyértelmű. Rézler Gyula például a két világháború közötti gyári munkássággal kapcsolatos kutatásában a munkássághoz sorolta „azt a kb. 200 000 iparossegédet, akik felváltva hol gyárakban, hol kisiparosműhelyekben dolgoznak és a gyári munkásság állandó és legbiztosabb tartalmának tekinthetők” (Rézler 1940: 21). Nemcsak a munkásságon belüli kategóriákat, de a kisiparosok és munkások társadalmi csoportja közötti határvonalat sem tekinthetjük eleve adottnak.

Itt merül fel az egyéni interpretáció problémája. Az ívet kitöltő munkáson múlt ugyanis, hogy magát a szakértelem, az adott pillanatban végzett tényleges munka (a kettő nem mindig esett egybe) vagy a gyárban elfoglalt pozíció alapján azonosította. Az egyéni értelmezés problematikája jól megmutatkozik a betanított munkások csoportjánál. Mivel ez a kategória nem szerepelt a választható foglalkozási viszonyok között, még nagyobb teret adott az egyéni választásnak. Minden bizonnyal ennek köszönhető (és nem feltétlenül a reális képet mutatja), hogy az egyértelműen gyári munkásként dolgozók között a legalacsonyabb a magukat betanított munkásnak vallók száma (mindössze 23 főbérlő, a munkás főbérlők 7%-a), szemben a segéd- és szakmunkások jóval magasabb számával (96 és 39 – az összes munkás 28, illetve 11%-a).²⁶

A betanított munkások feltűnően alacsony arányára a kitöltés bizonytalansága mellett az adott munkakategória formai megjelölésének nehézsége is magyarázatot adhat. Mivel a betanított munkások csoportja a szakképzettség és szakképzetlenség bizonytalan határán helyezkedett el, elképzelhető, hogy az ívet kitöltő munkás számára sem volt egyértelmű, hogy magát a „segéd”, „segédmunkás” vagy „szakmunkás” kategóriájába sorolja – erre utal, hogy sokszor előfordult mindhárom vagy a hátról kettő közös megjelölése. De lehetséges, hogy egyszerűen arról volt szó, hogy a kitöltő tudatosan (vagy kevésbé tudatosan) identifikálta magát – például többérvényi munkatapasztalatot követően szakmunkásként, annak ellenére, hogy egyébként betanított gépmunkát végzett.²⁷ Azt

²⁶ A szakirodalom tanulságai alapján azért tekinthető aránytalanul alacsonynak a betanított munkások száma, mert az 1930-as évek végére ők számítottak a magyarországi gyári munkásság legnépesebb csoportjának. Még a nagy szakmunkásigényű – és Angyalföldön hagyományosan erősnek számító – gépiparban is a munkások közel harmada (32,5%) volt betanított munkás 1943-ban, szemben a tanulatlan munkások 24,6%-os arányával. A szakmunkások aránya 36,5% volt ekkor a gépiparban foglalkoztatottak között (Lackó 1961: 115). A kategóriák egyéni értelmezésbeli különbségei a szaktudás megjelölésénél is problémát okoznak. Sokan a végzett munka megjelölése mellett (mint például lakatossegéd), automatikusan a segédkategória mellett – szakképzettségük tudatában – a szakmunkás-kategóriát aláhúzták, így a gyári, üzemi vagy kisiparosműhelyi pozíciók ellentmondásba kerülhettek egymással.

²⁷ Abban az esetben, ha a munkás családfele szakképzettségét adta meg, a kategorizálásnál segíthet, ha a szakképzettséghez tartozó jellemző munkafolyamatot, pozíciót ismerjük. Nötel Rudolf a magyarországi vas-, fém- és gépipari munkások jövedelmi és társadalmi rétegződését vizsgálva rámutat, hogy a termelési struktúrában bizonyos munkákhoz meghatározott munkáspozíció tarozhatott. A legjobban kereső betanított munkások például öntödei munkát végeztek (acél-, vas-, fémöntő, magkészítő), náluk valamivel kevesebbet kerestek azok a szakmunkások, akik lakatosként és kovácsként dolgoztak (Nötel 1940: 51–52). A foglalkozási kategóriák megértésében elengedhetetlenül fontos az adott gazdaságtörténeti kontextus vizsgálata. Az angyalföldi munkásság életét is meghatározó fordulópontot jelentett a hadiipari termelés beindulása a harmincas évek második felétől. Ennek köszönhetően a gépgyárak termelési kapacitása és kihasználtsága, ezzel együtt munkáslétszáma is növekedett, és hirtelen komoly szakmunkásigény jelentkezett az iparágban. Azok a tizenháromhábze lakók, akik különböző vas-, fémipari, gépgyári szakértelemmel rendelkeztek, minden bizonnyal el tudtak helyezkedni a környező angyalföldi nehézipari gyárakban. A betanított munkások alacsonyabb arányára is magyarázat lehet a folyamatos szakmunkáshiány, aminek következtében a többérvényi gépipari munkatapasztalattal rendelkező betanított munkások léptek a szakmunkások pozíciójába. Az ő helyükre

mondhatjuk tehát, hogy az a (szubjektív) munkásképp, amelyet az egyén önmagáról megformál, nem biztos, hogy egybeesik azokkal a felülről meghatározott (formális) kategóriákkal, amelyeket a statisztika vagy a társadalomtudományos elemzés kijelöl.

A LAKÁSÍVEK CSOPORTSPECIFIKUS ELEMZÉSE

A lakásívek elemzésével plasztikus kép nyerhető egy budapesti bércaszárnya társadalmi összetételéről, lakóinak társadalmi helyzetéről, életkörülményeinek egy meghatározó aspektusáról, és a kaotikusnak tűnő adathalmaz mélyére ásva, egyes társadalmi szereplők: személyek, családok, háztartások alkalmazkodási mintázatai, életvezetési döntései, stratégiai válnak láthatóvá.

A lakásívek alapján vizsgált 583 tizenháromházbeli bérlemény közül összesen 554 funkcionált lakásként.²⁸ A több mint félezer lakásban összesen 2030 lakó élt, egy lakásra átlagosan 3,7 lakó jutott. A bérház társadalmi összetételét a bérleményben élő főbélők (családfők) foglalkozása alapján vizsgálva²⁹ árnyalható a „proletár bércaszárnya” elsőre talán homogénnek tűnő képzete. A „nagyipari és kisipari munkások és alkalmazottak” csoportja messze a legnépesebb (63%), mégis nagy változatosság és heterogenitás jellemzi a bérház társadalmi összetételét: a munkásság mellett számos más foglalkozási csoport képviselteti magát a bérház lakói között³⁰ (1. ábra).

Annak érdekében, hogy a Tizenháromház legmeghatározóbb csoportját – a kategorizáció módszertani nehézségei ellenére – pontosan körülhatároljam, egy

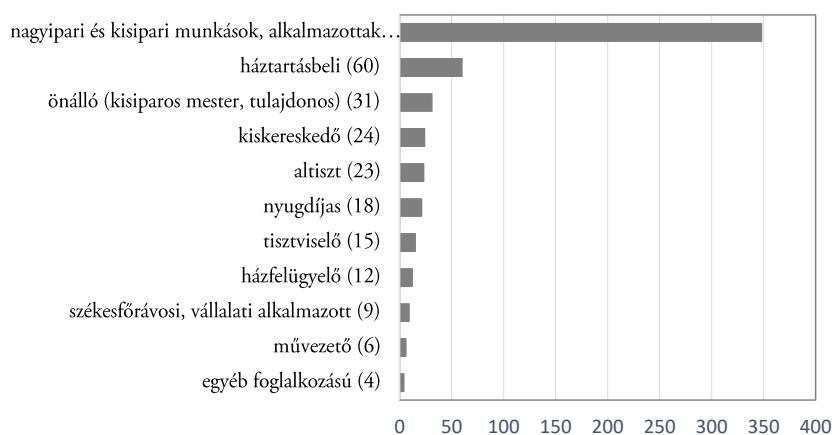
(valamint a segédmunkások pótlására) pedig más iparágak munkásainak tömegei áramlottak (Lackó 1961: 115–116).

²⁸ Ezek között 550-et használtak kizárólag lakás céljából, a további négy bérlemény közül három lakásként és üzletként, egy pedig lakásként és műhelyként funkcionált.

²⁹ Módszertanilag ugyancsak kérdéses, hogy kizárólag a főbélő foglalkozása alapján besorolható-e az egész háztartás egy adott társadalmi kategóriába. A tizenháromházbeli munkás főbélők esetében ez a megoldás azért tűnik mégis megfelelőnek, mert a vizsgált lakásívek tanúsága szerint a munkás főbélők/családfők feleségei és gyermekei is jellemzően ipari munkát végeztek. Nem lenne ilyen egyszerű a helyzet a polgári főbélők esetében, ahol a családtagok között megjelennek nem polgári foglalkozású személyek is – jellemzően iparban dolgozók.

³⁰ A munkásháztartások mögött a második legnépesebb csoport a kereső foglalkozással nem rendelkező, kizárólag (vagy csaknem kizárólag) háztartási munkát végző háztartásbelieké (11%). Őket követik az önálló iparosmesterek (6%), a kiskereskedők és kereskedelmi alkalmazottak (4%), az altisztek (4%), a nyugdíjasok (4%). Külön csoportba soroltam a sok esetben ipari foglalkozással is rendelkező házfelügyelőket (2%). A legkisebb csoportokat jelentették a székesfővárosi vagy vállalati alkalmazottak (2%), a művezetők (1%) és az egyéb foglalkozásúak (például magánzók) (1%). A tizenháromházbeli munkásháztartásokkal szemben a „kispolgári” háztartásokban dominánsabb a nukleáris család együttélése, ritkábban fordulnak elő olyan bonyolultabb együttélési modellek, mint a munkások esetében, jellemzően nem voltak rászorulva a családtagok jövedelmén kívül más bevételi forrásra: nem volt jellemző például, hogy albérlőt, ágyrajárót tartottak volna, vagy hogy a családmagon kívüli rokonnal kellett volna megosztani otthonukat.

1. ábra

Tizenháromházi bérlemények a főbérlok foglalkozása szerint

olyan tágan értelmezett kategóriát alakítottam ki, amely magában foglal minden ipari, közlekedési és szolgáltatási ágazatban foglalkoztatott, szakképzett vagy képzetlen, fizikai munkát végző munkavállalót. Ebbe a kategóriába – „nagyipari és kisipari munkások és alkalmazottak”, vagy egyszerűbben: „városi munkások” – sorolom tehát azokat az ipari szakértelemmel rendelkező dolgozókat, akikről a forrás alapján nem derül ki egyértelműen, hogy gyári munkásként vagy kisiparossegédként vállaltak-e munkát. Utóbbi csoporttól egyértelműen elkülöníthetem viszont az önálló iparosmestereket, akiket a jövedelem, a társadalmi presztízs és a lakásviszonyok tekintetében is jelentős távolság választott el a munkásoktól, a kisiparban vagy a szolgáltatásban alkalmazottaktól. Ebbe a tágan értelmezett munkáskategóriába összesen tehát 348 tizenháromházbeli bérlemény főbérloje/családfője tartozik.

A proletár bércaszárnya kifejezés jól jellemzi azt a szűkös fizikai teret, amelyben a tizenháromházbeli lakók éltek: a lakások 80%-a csak egy udvari (vagy ritkább esetben utcai) szobából és konyhából állt, a munkásháztartások esetében messze ez számított a leggyakoribb lakókörnyezetnek.³¹ A bérlemények 8%-ában csak egyetlen szoba volt. A tágasabb, háromhelyiséges bérlemények a teljes lakásállomány 11%-át tették ki, ezeknél a szoba-konyha mellett egy második szobát vagy (valamivel gyakrabban) egy éléskamrát, alkóvt, előszobát, fürdőszobát alakítottak ki. Elenyésző volt a négyhelyiséges lakások aránya (alig több mint 1%). Az egyetlen négynél több helyiséges bérleményt, a Tizenháromház „csúcslakását”, egy nyolchelyiséges – három szobával, valamint egy cselédszobával, konyhával, előszobával, éléskamrával, fürdőszobával ellátott – ingatlant egy önálló sütőmester bérelte. Látható tehát, hogy mindössze egy bérlemény rendelkezett

³¹ A fővárosi munkások főbérleti lakásainak 87%-a számított egyszobásnak, ezek döntő többsége (84%) szoba-konyhás, 13%-a pedig konyha nélküli egyszobás lakás volt (Illyefalvi 1930: 768).

a polgári lakás minden attribútumával;³² a lakások döntő többségét a klasszikus munkásotthonnak számító szoba-konyhás bérlemények tették ki. A következőkben módszertani és forráskritikai szempontok alapján vázolak fel egy lehetséges elemzési sémát, a lakás-, foglalkozás- és háztartásszerkezetre vonatkozó adatok szisztematikus ütköztetésével.

A munkásháztartásokat vizsgálva a Tizenháromház társadalomrajza is egyértelműen igazolja azt a – munkástörténeti szakirodalomban már bevett – alaptézist, hogy egy rendkívül heterogén társadalmi csoportról beszélünk. A közel 600 pengő évi lakbéres, háromhelyiséges lakásban élő nyomdaiipari szakmunkást egy világ választotta el az egyetlen udvari szobában feleségével, gyermekével és egy ágyrajárával nyomorgó bádogos segédmunkástól; egy bérkaszárnnyában mégis elképzelhető volt, hogy mindössze egy fal álljon a két univerzum között. Összességében a munkáslakások 80%-a volt szoba-konyhás, 10%-a egyszobás; a további 10% a három vagy négy helyiséges lakásokat jelentette. A kettőnél több helyiséges lakásokat a bérházon belüli arányukhoz képest jóval nagyobb mértékben lakták kispolgári főbérlők a családjukkal: a háromszobás lakások 49%-ában, a négyosztobás lakások 85%-ában nem munkás lakott.

A munkásháztartások átlagos laksűrűsége (3,695 fő) nem sokkal volt magasabb, mint a teljes bérház átlaga (3,657), és nem volt számottevően magasabb, mint az 1941-es fővárosi átlag (3,12).³³ A sokgyermekes, népes munkáscsalád képze tehát a Tizenháromház esetében sem igazolható. A munkásháztartások közel felében (48%) nukleáris család élt. A kiterjesztett családi háztartások száma tehát magasabb volt, de ha az egyes együttélési mintákat tekintjük (rokonnal, albérlővel, ágybérővel együtt élő családok), a nukleáris család a legjellemzőbb modell. Ugyancsak ellentmond a népes munkáscsalád képzetének, hogy a vizsgált háztartások közel 40%-ában egyetlen gyerek sem élt, az egy háztartásra jutó átlagos gyerekszám nem érte el az egyet (0,94) – azok a háztartások pedig, ahol élt gyermek, általában egygyermekesek voltak (59%).³⁴ Albérlő és/vagy ágyrajáró a háztartások közel harmadában élt (32%). Az al-/ágybérlős lakások többségében (46%) egy bérő, 32%-ukban két bérő lakott – a Tizenháromház esetében tehát az albérlők vagy ágyrajárók magas száma sem okozott jóval magasabb laksűrűséget a fővárosi átlaghoz képest.³⁵

³² A középosztályi/polgári lakáskultúra – Bódy Zsombor kifejezésével – „közhelyszerű” attribútumait a cselédtartás és a legalább három szoba jelentette (Bódy 2002: 195).

³³ Faragó 2008: 262.

³⁴ Ebben az esetben is fontos két módszertani problémát hangsúlyozni: egyrészt hogy a bérleményben élő gyermekek száma nem feltétlenül egyezett meg az adott munkáscsaládban született gyermekek tényleges számával, hiszen a szülőktől elköltöző (így a kitöltés pillanatában nem az adott bérleményben tartózkodó) gyermekek számával kapcsolatban a lakásív semmilyen információt nem ad. Másrészt az sem egyértelmű, hogy kit tekint gyermeknek a kutató. Az esetek többségében (szerencsére) maga a családfő használja a „főbérő gyermeke” vagy „gyerek” kifejezést. Amennyiben nincs ilyen megjelölés, és a kiskorú vezetékneve alapján sem tudok következtetni, csak a születési év vehető figyelembe. Ilyenkor a 18 évesnél fiatalabb személyeket tekintettem gyermeknek.

³⁵ Vö. Gyáni 1992: 178–185.

A háztartási statisztikai adatbázis eredményeit vizsgálva Pogány Ágnes azt a következtetést vonta le, hogy a családok nagy része a családfő mellett a feleség és/vagy a gyerekek jövedelmével is számolhatott – az ötven munkáscsalád közül 31-ben (62%) a feleség, 22-ben (44%) a gyerekek is dolgoztak.³⁶ Ezzel valamegyest ellentétes tendencia figyelhető meg a Tizenháromház esetében. A családfő felesége legtöbbször (68%) a háztartási feladatokat végezte, önálló jövedelemforrással nem rendelkezett.³⁷ Ráadásul e háztartások (összesen 173) 23%-ában a gyerekek sem dolgoztak (otthon laktak édesanyjukkal). A legjellemzőbb együttélési modell tehát, az összes lakást vizsgálva, hogy a családfő jövedelme mellett a feleség a háztartást vezethette és vagy nem volt gyermeke, vagy egy, ritkábban két gyermekét nevelte.

A tizenháromházbeli munkásháztartások méretének jellemzői nagyjából megegyeznek az általánosabb statisztikai kimutatásokból kiolvasható tendenciákkal. A fővárosi adatokhoz hasonlóan a Tizenháromházban is a háromtagú háztartások voltak a legjellemzőbbek (31%). A háromtagú háztartások csoportjában – és így a bérház teljes társadalmát vizsgálva is – a leggyakoribb együttélési modell a háromtagú nukleáris munkásháztartás volt (az összes tizenháromházi munkásháztartás 16%-a). A háromtagú háztartásokat követi a négy- (25%), a két- (18%), valamint az öttagú háztartások (14%) csoportja.³⁸ Elenyésző az egyfős (2,5%),³⁹ és ugyancsak nem jellemző az ötnél több fős háztartások jelenléte – ezek összesen 9%-ot jelentenek. A házasság – ahogy Lackó Miklós is utalt rá – a lakásívek alapján is alapvetően fontos életkeretnek számított. A két-, háromtagú háztartások, valamint a háromnál több tagot számláló, bonyolultabb szerkezetű háztartások alapja is rendre a férj és a feleség együttélése volt. Amellett, hogy a nukleáris család volt a legjellemzőbb modell, a vérségi-rokoni kapcsolatok sem elhanyagolhatóak: a háztartások 17%-ában élt a családmagon kívüli rokon a főbérő családjával. A háztartásban élők számára alapvetően fontos döntés volt, hogy kivel osszák meg életüket, lakásukat – e döntés alapján is megmutatkozik egy társadalmi minta. Úgy tűnik, hogy a munkások igyekeztek vagy csak rokonnal/családtaggal, vagy csak al-/ágyrajáróval megosztani otthonukat.

³⁶ Pogány 2000: 116.

³⁷ Ez az arány azokra a háztartásokra vonatkozik, ahol a lakásívek alapján egyértelmű, hogy a családfő a feleségével élt, és a feleség foglalkozására vonatkozó részt megjelölték a lakásíven (257 eset). Érdeemes itt ugyanakkor Lackó Miklós tanulmányára visszautalni, aki felhívja a figyelmet a feleség foglalkozására vonatkozó adatok megjelölésének problémájára, és feltételezi, hogy a „háztartásbeli” megjelölés nem minden esetben fedhette a valóságot (Lackó 1989: 11). Elképzelhető továbbá az is – ahogyan utaltam rá –, hogy a feleség nem a foglalkozásának megfelelő alkalmi munkát vállalt, aminek ugyanakkor nem maradt nyoma a kitöltött lakásíveken.

³⁸ Vö. Illyefalvi 1930: 770.

³⁹ Leszögezhető, hogy a tizenháromházbeli munkások és munkásnők döntő többsége már család-alapítás után, házastársával vagy gyerekével/gyerekeivel költözött a bérházba. Az egyedül élő hajadon vagy nőtlen főbérő aránya alig kimutatható. Az is ritkának számított, hogy a férj vagy a feleség már korábban a Tizenháromházban lakott, mikor házastársa beköltözött hozzá. Sokkal jellemzőbb (76%) volt, hogy a férj és a feleség ugyanabban az évben – vélhetően közösen – költözött a bérházi lakásba.

Ritkán fordult elő, hogy távolabbi családtagot és bérlőt egyszerre fogadjanak be: az al-/ágybérlős munkáslakások csupán 12%-ában élt családmagon kívüli rokon. Ritkának számított emellett, hogy egy lakásban több családmag vagy több generáció élt volna együtt.⁴⁰

Érdekes összefüggésre mutat rá a lakásnagyság, a bérleti díjak és a foglalkozás szempontjának összevetése. A szoba-konyhás lakások esetében az a tendencia figyelhető meg, hogy minél népesebb egy háztartás és minél több forrásból adódik össze a jövedelem, annál nagyobb lakást választanak. A szoba-konyhás lakásoknál erre az évi lakbérek összege enged következtetni: a háromtagú háztartások átlagosan 360, a négytagúak 367, az öttagúak 387 pengőt tudtak lakbérre fordítani 1941-ben.⁴¹ A „magasabb jövedelem, tágasabb lakás” összefüggésével ellentétes tendencia mutatkozik meg a nagyobb lakásoknál. Azt gondolhatnánk, hogy a három- vagy annál több helyiséges lakásokat a jobban kereső szakmunkás vagy betanított munkás családfők lakták; ezzel szemben a főbérlők/családfők közül a legtöbben segédmunkásnak számítottak. Ezekben a háztartásokban jóval nagyobb volt az átlagos laksűrűség (4,6), és jellemzően vagy al-/ágybérlő, vagy rokon is együtt élt a nukleáris családdal. Jellegzetes háztartási mintának tűnik tehát, hogy a segédmunkás főbérlő és családja, ha már nem rendelkezett magas jövedelemmel és kénytelen volt többedmagával egy lakásba zsúfolódni, akkor bizonyos áldozatok árán⁴² egy háromhelyiséges lakást bérelt, amiből az egyik helyiséget kiadhatta albérlőknek, vagy – jellemzően kereső – rokont fogadott be oda. Emellett jellegzetes stratégiának tűnik általánosságban az is, hogy ha egy családnak kiterjesztett háztartásban, idegenek befogadásával kellett élnie, jövedelmi lehetőségeihez mérten maximalizálni próbálta életterét, az elérhető legtágasabb lakás kiválasztásával (2. ábra).

A Tizenháromház munkásait⁴³ vizsgálva kiemelkedik a segédmunkások népes csoportja⁴⁴ a bércaszárnya összes társadalmi csoportja közül a maga 17%-

⁴⁰ Hozzáteve a kitöltéssel kapcsolatos újabb módszertani problémát, azt, hogy a bérleményben élők megjelölése esetén a rokon vagy családtag kifejezés alapján nem lehet egyértelműen eldönteni, milyen rokoni kapcsolat fűzte a lakót a főbérlőhöz/családfőhöz.

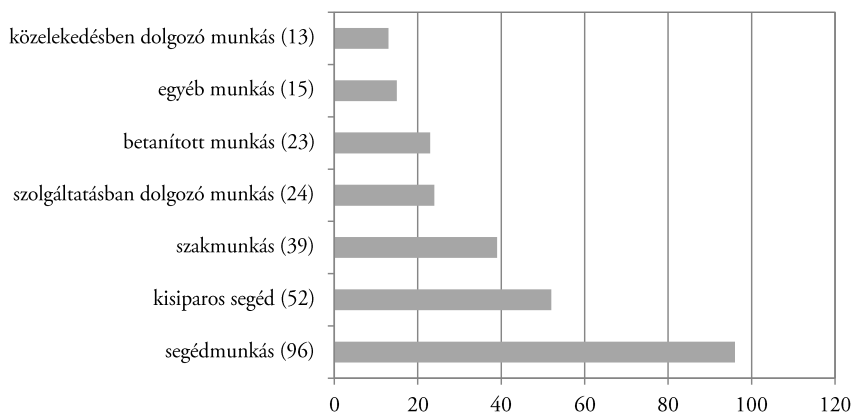
⁴¹ A tizenháromházi lakások méretének különbségeire vonatkozóan a bércaszárnya építési tervei alapján vonhatók le bizonyos következtetések. Az épület délnyugati sarkában álló, Visegrádi utca 103. szám alatti ház építési terve alapján a lakásokban található konyhák mérete egységes volt (egyedül a háromszobás saroklakásban volt tágasabb), a szobák mérete viszont változó lehetett: a legkisebb szoba-konyhás lakás szobája 15 négyzetméter volt, a legtágasabb (a sarokszoba) közel 36 négyzetméter. A ház építési tervei Budapest Főváros Levéltárában a XV.17.d. jelzet alatt találhatóak.

⁴² Például nem egy, hanem két albérlőt tartottak, vagy a feleség is gyári munkásnőként dolgozott.

⁴³ A fenti módszertani problémák miatt itt a betanított munkások csoportját nem tárgyalom, illetve a tanulatlan és tanult munkás főbérlők háztartásainál csak azokat vizsgálom, akikről a lakásívek alapján egyértelműen eldönthető, hogy ilyen pozícióban dolgoztak.

⁴⁴ A segédmunkások kiemelkedően magas aránya véleményem szerint részben a hadiipari termelés beindulásával függ össze. A gépgyárak gyorsan növekvő termelésének fenntartásához segédmunkások tömegei érkeztek a gépipari központokba, így minden bizonnyal Angyalföldre is. Erre utal az a tény is, hogy a lakásívek alapján a tizenháromházbeli segédmunkások közel fele (46%) a hadiipari termelés idején (1937–1941) költözött be lakásába.

2. ábra

Munkás főbérlok megoszlása az egyes munkáskategóriák szerint

Megjegyzés: A táblázatban nem szerepelnek azok a munkások (vagy kisiparossegédek), akikkel kapcsolatban csak a szakképzettség ismert, de az elfoglalt pozíció nincs megjelölve. A munkásháztartások vizsgálatába természetesen ők is beletartoznak: lakatosok (22), asztalosok (17), kőművesek (9), vasesztergályosok (8), vasöntők (7) és egyéb foglalkozású munkások (17).

os részesedésével. Az összesen 97 család 13%-a egyszobás, 77%-a szoba-konyha, 10%-a három- vagy négyhelyiséges lakásban lakott. A segédmunkás családfeős háztartásoknál a kiterjesztett családi háztartás volt a jellemző együttélési forma, a laksűrűség magasabb volt, mint az átlag (3,979), és csupán a lakások 40%-ában élt nukleáris család. A nagyobb laksűrűség okát ebben az esetben sem a magasabb gyerekszámban kell keresni – amely ebben a kategóriában sem érte el az egyet⁴⁵ –, a nagyszámú családtag és/vagy albérlő, ágyrajáró jelenléte eredményezte a lakók magasabb számát. A háztartások 47%-ában lakott al- vagy ágybérlő, és 21%-ában valamelyik (nukleáris családon kívüli) családtag. A 96 család közül 77-nél ismerjük a feleség foglalkozását: az esetek nagyobb részében (62%) a feleség (itt is) a háztartást vezette. Erre vélhetően azért volt lehetősége, mert a családfeős jövedelme mellett más forrásból is volt bevétele a családnak: elsősorban az al- vagy ágybérlési díjakból, esetleg a gyerekek fizetéséből. Az alacsonyabb keresetű segédmunkás főbérlok háztartásai tehát népesebbek voltak az átlagos tizenháromházbeli munkáscsaládokénál, és bár esetükben a kiterjesztett családi háztartások a jellemzők, nem a sokgyermekes, hanem a rokon vagy al-/ágybérlős együttélési formák számítottak gyakoribbnak.

A szakmunkás családfeős bérleményekben – a segédmunkásokéhoz mérten – jellemzően kevesebben laktak: az átlagos laksűrűség 3,538 volt, az átlagos

⁴⁵ Ez ugyancsak nem igazolja a munkástörténeti szakirodalom többé-kevésbé általánosnak tartott tézisé, amely szerint a segédmunkás-családokban rendre több gyermek született.

gyerekszám is alacsonyabb volt, egy háztartásra átlagosan 0,769 gyermek jutott. A nukleáris családok együttélése itt is csak az összes háztartás 41%-áról mondható el, jóval kevesebb volt azonban az al-/ágybérlős lakás (31%). A sűrűbben lakott bérleményeket ez esetben kevésbé az al-/ágybérlők magas száma, inkább a több családtag vagy több gyermek együttélése adta. A háztartások kétharmadánál a feleség nem dolgozott, ez jellemzően a nukleáris családoknál, valamint a népesebb, négy- vagy többtagú háztartásoknál volt jellemző – ahol a családfele jövedelmét albérleti díj vagy más családtagok bére egészítette ki.

A lakásívek alapján elmondható, hogy a munkásháztartásokat sem nagyságuk, sem összetételük, sem laksűrűség szerint nem választja el szakadék a nem munkások (kispolgárok) által lakott háztartásoktól, mint azt a népes, sokgyermekes munkáscsalád víziója alapján képzelhetnénk. Mégis elmondható, hogy a munkásháztartás valamivel népesebb, nagyobb a laksűrűség és a gyerekszám, és magasabb a kiterjesztett háztartások aránya: az egyszerűbb, stabilabb nukleáris családi háztartásokhoz képest nagyobb arányban jelennek meg bonyolult együttélési modellek, mint a kispolgári háztartásokban. A foglalkozást és jövedelmet, a lakást, lakbért és a háztartások szerkezetét összevetve megfigyelhetők specifikus, a munkásságra jellemző együttélési modellek, mintázatok.

MUNKÁSHÁZTARTÁS ÉS MUNKÁSLÉT A NARRATÍV FORRÁSOK TÜKRÉBEN

A társadalomstatisztikai adatok és a narratív, szubjektív szövegek ütköztetésével a munkáslét plasztikusabb leírására nyílik lehetőség, a Tizenháromház esetében a szépirodalmi, szociográfiai források árnyalják a munkásháztartásokról a lakásívek alapján kirajzolódó, statikusabb képet. A szubjektív szövegek révén olyan jelenségek válnak láthatóvá, amelyek a statisztika felülnézetéből rejtve maradnak, vizsgálatuk ugyanakkor számos újabb módszertani és forráskritikai problémát vet fel. A narratív források több ponton ellentmondásba is kerülhetnek a statisztikai adatokkal, esetenként egymással is.

A narratív források alapján válik igazán érzékelhetővé például a szűkösség érzete a munkások mindennapi életterében. A szoba-konyhás lakásokban a legtöbb tevékenység (főzés, étkezés, tisztálkodás, szabadidő eltöltése, sőt részben az alvás is) a konyhába koncentrálódott. A magántér hiánya nagyfokú rugalmasságot kívánt meg a lakóktól – még inkább igaz lehetett ez azokban a háztartásokban, ahol idegenekkel is meg kellett osztani a lakást (így az élet intim részleteit is). E nehézségeken adott esetben a megszokás, az automatizálódás segíthetett: idővel kialakulhatott a lakás tereinek, eszközeinek megszokott, konszenzusos működése és használata.⁴⁶

⁴⁶ Kassák Lajos visszaemlékezésén keresztül kirajzolódik a háztartás együttélésének megszokott gyakorlata: többek közt ki, hol alszik, mikor mosakszik reggel, hol öltözködik, hol étkezik (Kassák 1958: 520–521).

A statisztikai jellegű, „kemény” források árnyalására a Tizenháromház esetében érdemes Kassák Lajos bérházi emlékeit ideidézni. Kassák a Tizenháromház tőszomszédságában álló bérkaszárnya, a Hétház lakója volt az 1910-es években. Önéletírásában egy olyan munkáscsalád és -háztartás elevenedik meg, amelyet a lakásívek alapján igen ritkának neveztem. A férj hiányában Kassák édesanyja mint családfő nevelte három lánygyermekét, s velük egy háztartásban élt a szoba-konyhas lakásban egy távoli családtag, valamint egy ágyrajáró. Férfi családfő nélkül az anyának és három lányának is dolgoznia kellett, emellett az ágyrajáró és a családtag által fizetett bérleti díjra is szükség volt a háztartás fenntartásához.⁴⁷ Példájuk illusztrálja, hogy a munkásháztartás fenntartása és az együttélés nemcsak rugalmasságot, de sokszor komoly áldozatokat is kívánt.⁴⁸

A narratív források arra is rámutatnak, hogy a proletár bérkaszárnnyában élő háztartások, családok élete nem értelmezhető önmagában, csak a szociális egységet jelentő bérház kontextusában. A szoros, egymástól karnyújtásnyi közelségben való együttélés a lakásokon kívül, a bérház közösségi tereiben is meghatározó élmény volt. „A vékony falak néha nemkívánatos események tanúivá tették” a lakókat. Azok számára, akik nap mint nap ebben a közegben éltek, megszokottá vált a perlekedés, szitkozódás és a sokszor tettelegességgel fajúló vita, hiszen ezek jellemzően a bérház nyilvánossága előtt zajlottak. Az ilyen jelenetek passzív szemlélői ezeket egy újra és újra eljátszott színdarabként élték meg, ahol legfeljebb a jelenet szereplői cserélődtek két előadás között.⁴⁹ A konfliktusok felcsapó lángjai többnyire gyorsan le is csendesedtek, hogy aztán újra a megszokott mederben folytatódjék a ház élete.

A bérházi életre vonatkozó értékes információk mellett a Tizenháromházzal kapcsolatos narratív források értelmezésénél számos problémával is szembesül a kutató. „Angyalföld történetéből a Tizenháromház neve soha el nem hagyható,

⁴⁷ Kassák 1958. A Kassák által megrajzolt munkáscsalád példája is árnyalja a lakásívek „kemény” tényeit. A lakbért fizető távolabbi családtag a lakásíveken sokszor láthatatlan marad – ha például a kitöltő családtagként jelöli meg a lakót (nem határozza meg pontosan, mennyire távoli rokonságban állnak), és a fizetett lakbért sem tünteti fel a lakásíven. Az eset arra is rávilágít, hogy az al- és ágybérlős háztartások, illetve a családtagot, rokont is számláló háztartások elkülönülése (ami egyfajta társadalmi mintaként is értelmezhető) a kitöltések következetlenségéből is fakadhat.

⁴⁸ A férfi családfő hiánya a lakásívek tanúsága szerint nem számított ritkaságnak: az özvegy háztartásbeli főbérlők aránya 12% volt a Tizenháromház összes lakóját tekintve. Ezt a csoportot szűkösebb, nyomasztóbb életkörülmények jellemezték. Általánosságban elmondható, hogy a legtöbben (56%) az olcsóbb udvari szoba-konyhas lakásokban éltek, az özvegy főbérlő egymaga még gyerekeivel sem tudta előteremteni a lakbérre valót, így kénytelen volt nagyszámú al- vagy ágybérlőt tartani (a háztartások 47%-ában találkoztunk velük).

⁴⁹ Jól illusztrálja ezt Kassák *Angyalföld* című regényének egyik mozgalmas epizódja: „A házmester egy fekete kaftános és nagy, fekete szakállú házalóval összeverekedett az udvar közepén. Öregedő ember volt mind a kettő, s olyan ügyetlenül ugráltak egymásnak, mint ahogyan azt a nagyszájú, gyáva gyerekek szokták csinálni az utcákon. [...] A lakók kint voltak a folyosókon s boldogan élvezték a két bolond ember színjátását. A gyerekek biztatón és gúnyolódón kiabáltak a verekedők felé. De azok nem vésztek el egészen az eszüket, sértetlenül hagyták abba a marakodást” (Kassák 1957: 92).

mert e városrész fejlődésének minden mozzanatában a Tizenháromház benne szerepel⁵⁰ – fogalmaz az Angyalföldi Helytörténeti Gyűjteményben található „Angyalföld-kisokos”. E szavak is érzékeltetik azt a kitüntetett és erősen szimbolikus pozíciót, ahová az emlékezet a Tizenháromházat emelte, amely az évtizedek során az angyalföldi bérkaszárnnyvilág és munkáslet szimbolikus tere lett. Ehhez a jelképes pozícióhoz szimbolikus, folyamatosan újratermelődő narratívák tartoztak. Gyökereik általában egy valóságos társadalmi állapot érzékelése volt, ennek ellenére úgy tűnik, az emlékezetben a valós bérházi-társadalmi folyamatokat elfedték ezek az évtizedek óta hagyományozódó, erőteljes képzetek.

Talán a legjellemzőbb ilyen narratíva a sokgyermekes munkáscsalád képzete. Gyáni Gábor éppen a Tizenháromház kapcsán állapítja meg, hogy „e ház »képzete« tartósan összekapcsolódott a sokgyermekes munkáscsalád fogalmával, legyen szó bár az 1930-as vagy az 1940-es évekről”.⁵¹ A sokgyermekes munkáscsalád a szociográfiák mellett az 1920-as, 1930-as évekre vonatkozó visszaemlékezésekben is közös narratív elemnek számít: „Minden családban volt gyerek”,⁵² „4-5 közte 16 gyerek”⁵³ – így emlékezett vissza az „átlagos” tizenháromházi munkáscsaládra a bérház két korábbi lakója.⁵⁴ Feltűnő, hogy e narratívához kapcsolódott egy visszatérő, konkrét történet is, amely egy általam vizsgált visszaemlékezésben és egy szociográfiai cikkben is megjelent. A történet szerint a villamoskalauzok a Váci úton a bérházhoz érve azt kiabálták: „Kínai negyed”, majd a háború után, mikorra „váltak az idők, a kalauz is, csak a gyerekek száma nem változott”, már a „Tizenháromház! Gyerekgyár!”⁵⁵ volt a kalauzok által bevett formula. P. K. visszaemlékezésének legelején így mutatta be a bérházat leendő olvasójának: „E háztömb[öt] és a 7 ház tömbjét úgy is ismerték a villamoskalauzokon keresztül, mint »gyerek-gyár« és a megállóban így is kiabálták.”⁵⁶

A narratívával szemben a társadalmi realitás egészen mást mutat. Gyáni Gábor összegzése szerint Budapesten a két világháború közötti időszakban

⁵⁰ AHGY „Angyalföldi ABC”.

⁵¹ Gyáni 1992: 174.

⁵² AHGY H. S. visszaemlékezése.

⁵³ AHGY P. K. visszaemlékezése.

⁵⁴ Az első visszaemlékező (P. K.) 1910-ben született, apja a háború előtt szakmunkás volt a Schlick-gyárban, később a Láng Gépgyárban üzemvezető. Azokban az időszakokban, mikor apja nem jutott munkához (a válság idején, az 1930-as évek elején) az édesanyja takarítónői keresete volt a fő bevételi forrás a gyerekek keresete mellett. Hősünk 1922-re végezte el a hat elemi, majd a Jutagyárba került, később dolgozott a Magyar–Belga Gépgyárban, a Magyar Acélárugyárban, a Szenes Ignác-féle Csavarárugyárban. 1934-ben egy könyvkötőnőt vett feleségül, és elköltözött a Tizenháromházból. Összesen 16 testvére született, közülük négy még gyermekkorában meghalt. Megörökölt emlékei a két háború közötti időszakra vonatkoznak, amelyeket 1961-ben vetett papírra. A második visszaemlékező, H. S. életrajza ilyen részletességgel nem körvonalazható, ám annyi biztosan tudható, hogy az ő visszaemlékezései is a két világháború közötti időszakra vonatkoznak. A visszaemlékezések az Angyalföldi Helytörténeti Gyűjteményben (AHGY) találhatóak. A két szerző begépelte, majd összetűzte írását, később pedig minden bizonnyal maguk küldték be azokat a kerület gyűjteményébe.

⁵⁵ Halmos–Szilágyi 1975a: 11.

⁵⁶ AHGY P. K. visszaemlékezése.

a „tendencia határozottan a gyerekszám esése és a gyermektelen házaspárok számának és arányának a növekedése irányába mutat”.⁵⁷ Ez a tendencia mutatkozik meg a tizenháromházi háztartásokra vonatkozó 1941-es adatokban is, ahol az átlagos gyerekszám nem érte el az egyet sem, és a háztartások 75%-ában legfeljebb egy gyermek élt. Az ellentmondás véleményem szerint két alapvető okra vezethető vissza. Részből a sokgyermekes munkáscsalád narratívájának megőrződésével, átöröklődésével. Ennek köszönhetően e narratíva egyfajta önidentifikációs példaként tudott fennmaradni a húszas-harmincas-negyvenes évekre is, mikorra a sokgyermekes, népes munkáscsalád egyébként már nem volt olyan jellemző, mint korábban.⁵⁸ Másrészt a szociografikus irodalom számára a sokgyermekes munkáscsalád képe tökéletes eszköz volt a nyomor és a kilátástalanság ábrázolására⁵⁹ – a rendezettebb életkörülmények között élő, egygyermekes munkáscsaládok bemutatása erre nyilvánvalóan nem volt alkalmas.⁶⁰

A Tizenháromház társadalomtörténetének vizsgálatát és a munkáslét megértését a narratív források esetében az emlékezet problémája is nehezíti. A vizsgált szociográfiák és visszaemlékezések is a Kádár-korszakban születtek, s egyrészt áthatja őket egyfajta nosztalgia, másrészt a távoli múlt emlékeit a jelen kontextusból értelmezik. A komfortosabb, biztonságosabb, mégis valamelyest kiüresedett jelent állítják szembe a nyomorral és szűkölködéssel teli, ám mozgalmasabb, élettelibb múlttal.⁶¹ A visszaemlékezésekben felidézett kimerevített, ugyanakkor elmosódó múltban sokszor egyfajta romantikus munkáslét képzelet körvonalazódik, ahol a hiány és a szűkösség, a közös nélkülözés jelentette a közösség alapját: „segítették egymást az emberek, pénzzel, tettel, jó szóval, ami volt”.⁶² Ennek a romantikus képnek része a Tizenháromház és a tőzsomszédságában álló Hétház

⁵⁷ Gyáni egy 1930-as és egy 1941-es adatsor összevetésével mutat rá, hogy a korszakban nőtt a gyermektelen munkáscsaládok aránya (40%-ról 44%-ra), valamint az egygyermekes családoké is (26%-ról 30%-ra) (Gyáni 1992: 176).

⁵⁸ A sokgyermekes munkáscsalád és a bércszárnya mint „gyerekgyár” narratíváját erősíthette a bérház körül futkosó, játszó gyerekek – korszakban is jellemzőnek nevezhető – képe. A külvilág számára tehát a „látható bérházhoz” vizuálisan továbbra is hozzákapcsolódott a sok gyerek képe.

⁵⁹ A nyomort sokszor bulvárosan stilizáló és igen direkt vizuális eszközökkel jelenítették meg: „Az udvarokat ellepte a szemét, a patkányok fényes nappal is az udvaron korzóztak. A legrégebbi lakók úgy tudják, először nem is lakóház, hanem fogda vagy raktár volt az épület” (Halmos–Szilágyi 1975a: 11).

⁶⁰ Lásd például: „Egyszoba-konyhás, fűtetlen lakásba nyitunk be, ahol a csupasz szalmazsákkal fedett vaságyon két 26-28 éves nő gubbaszt felöltözötten, ágytakaróval betakarózva, míg az egyik, férjétől különváltan élő asszony három gyermeke, piszkos rongyokba öltözötten, elhanyagoltan játszik a konyha egyik zugában” (Darvas–Bálint et al. 1961: 156).

⁶¹ A visszaemlékező 1961-ben így írja le a húszas-harmincas éveket: „kerestem a gyerekkori nagy gyerekszivajt. Az emeleten futkosó gyerekhadat. [...] Mindez már a múlté, mert ezeket már sehol sem találtam [...]. Beszéltem a Zsilip u. 6. sz. ház házmesterével. Elmondta, hogy most is 58 lakás van a házban, ugyanúgy, mint az én gyermekkoromban. [...] Az 58 családnál, amely létszámilag 180 főt tesz ki és gyerek ebből csak 28, ami azt jelenti, hogy egy családban csak egy-két gyerek van. Hol vannak ma már a nagy létszámú munkáscsaládok, melyek az én gyerekkoromat jellemezték?” (AHGY P. K. visszaemlékezése).

⁶² Halmos–Szilágyi 1975b: 18.

munkásmozgalomban betöltött szerepe is.⁶³ Ez az idealizált közösségkép a korabeli szociográfiákban is tetten érhető. „Az összetartás ezek között a legerősebb. [...] Nem igyekeznek megelőzni egymást, háztartási dolgokat, szurkot, csirízt és szegyet is kölcsönöznek egymásnak, és ha valahol munkalehetőség kínálkozik, becsületesen értesíti egyik a másikat”⁶⁴ – írták az egyik józsefvárosi bérkaszárnya harmadik emeletén élő cipészekről 1937-ben. A hetvenes években született szociográfiai írások nemcsak egységes, de „osztálytudatos életközösségként” jellemezték a Tizenháromház két világháború közötti lakóit. Ezzel a szemlélettel szemben sokkal árnyaltabb és egyben plasztikusabb a H. S. visszaemlékezésében megjelenő kép, aki szerint a bérház közösségét nem egy kontinuos, harmonikus, hanem egy folyamatosan változó, az újratermelő konfliktusok által formálódó entitásként kell elképzelni. A kohéziót az a reziliencia jelenthette, amit a közösen megélt nehézségekkel szembeni ellenállás alakított ki, és erősített meg idővel újra.

* * *

A Tizenháromház munkásháztartásainak mikrovizsgálata a munkástörténeti kutatások számos nehézségére, ellentmondására, ugyanakkor összefüggésére is rámutat. A bérházra vonatkozó népszámlálási lakásívek dekódolása jó néhány problémát felvet: a kitöltés következetlenségeinek, bizonytalanságainak és a lakásívek kérdésfeltevésének eredményeképpen nincs elegendő információ ahhoz, hogy egyértelmű, jól elkülöníthető elemekből álló kategóriarendszert állíthassunk fel. Ez vezet el ugyanakkor egy átfogóbb és általánosabb problematikához: rámutat a felülről meghatározott, formális munkáskategóriák bizonytalanságára és az egyéni értelmezési lehetőségekből adódó problémákra. A bérkaszárnya csoportspecifikus vizsgálatára módszertanilag a lehető legtágabban értelmezett „városi munkás” kategóriájának felállításával volt lehetőség. Az így meghatározott munkásháztartások viszont a főbélről foglalkozását és a háztartások szerkezetét tekintve is igencsak heterogén csoportot jelentettek, jóllehet számos, a munkásháztartásokra jellemző társadalmi minta, modell mutatható ki a forrás alapján. Levonható a következtetés, hogy a munkásháztartásoknál magasabb a kiterjesztett háztartások aránya, mint a kispolgári háztartásokban, ugyanakkor a háztartások közel felében egy nukleáris család élt együtt. A munkásháztartások méretét tekintve a kettő-, három- vagy négytagú volt a jellemző, s a háztartások többségében egy vagy egyetlen gyerek sem lakott – a népes, sokgyermekes munkáscsalád képzete tehát e forrás alapján sem állja meg a helyét

⁶³ „Az 1912-es »Véres csütörtök«, amelyet a Tisza-kormány választójogi törvényjavaslata ellen föllépő munkásság a Váci út 100–108. előtti házak előtt vívott meg, amelyet ekkor 13 háznak hívtak, ezzel szemben az Eichlich udvar volt, ahol feldöntöttek a villamosokat, barikádokat építettek és csak a kirendelt rendőr-csendőr alakulatok tudták a munkásosztály eme dicsőséges megmozdulását leverni” – kezdi visszaemlékezését a nevezetes bérházra P. K. (AHGY P. K. visszaemlékezése).

⁶⁴ Körmendi 1961: 176.

a negyvenes évekre vonatkozóan. A munkáslet „szűkösségét” ekkor már első-sorban a szűkös terek eredményezhették. A lakásívek alapján elmondható, hogy a munkásság a lakhatással, együttéléssel, háztartással kapcsolatban is követett bizonyos stratégiákat.

A Tizenháromház esete arra is rávilágít, hogy a narratív források számos ponton ellentmondásba kerülnek a statisztikai adatokkal. Ennek oka – véleményem szerint –, hogy a „legendásnak” számító bérházzal kapcsolatban számos narratíva alakult ki és kanonizálódott. Ezek a narratívák pedig akár felül is írhatták az – egyébként idővel homályosuló, szelektáló – emlékezetet. A szubjektív források mégis elengedhetetlenül fontos kiegészítését adhatják a statisztikai forrásoknak, olyan összefüggésekre világítva rá, amelyek felülről nézve nem láthatóak.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1419.j. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai, az 1941. évi népszámlálás budapesti felvételi és feldolgozási iratainak gyűjteménye. XIII. kerület Süllő utca 3., 5., Zsilip utca 4., 6., Váci út 100., 102., 104., 106., 108., Visegrádi utca 105., 107.

XV.17.d. Budapest (székes)főváros tervei, 1867–2006.

Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény (AHGY)

H. S. visszaemlékezése.

Jelenics József: Angyalföldi A-B-C. (Kézirat.)

P. K. visszaemlékezése.

Illyefalvi I. Lajos 1930: *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.

1941. évi népszámlálás. *Utasítás a számlálóbiztosok részére* 1941: Budapest Főváros Házinyomdája, Budapest.

1941. évi népszámlálás. *Rendelet, nyomtatványminták és utasítások* 1941: Athenaeum, Budapest.

1941. évi népszámlálás (a visszafoglalt délvidéki területeken). *Rendelet, nyomtatványminták és utasítások* 1941: Athenaeum, Budapest.

Darvas József – Bálint György – Jahn Ferenc – Forgács Antal 1961: Visegrádi utca 20–24. In: Meggyesi János (szerk.): *Vasszínű égbolt alatt. Városcsocioográfák 1945 előtt*. Magvető, Budapest, 145–164.

Fekete Gyula 1976: „Lapozgatás az élő könyvtárban.” *Kortárs* (20.) 6. 925–936.

Halmos Ferenc – Szilágyi Ákos 1975a: Tizenháromház. *Kritika* (75.) 3. 11–12.

Halmos Ferenc – Szilágyi Ákos 1975b: Tizenháromház II. *Kritika* (75.) 4. 18–20.

Hollósy B. Sándor 2000: *Hétház – Kilenház – Tizenháromház*. XIII. Kerületi Helytörténeti Füzetek, Budapest.

Kassák Lajos 1957: *Egy ember élete*. Magvető, Budapest.

- Kassák Lajos 1958: *Angyalföld*. Helikon, Budapest.
- Körmendi Zoltán 1961: Budapesti bérkaszárnya. In: Meggyesi János (szerk.): *Vasszínű égbolt alatt. Városszociográfiák 1945 előtt*. Magvető, Budapest, 164–182.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf 2006: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris, Budapest.
- Bódy Zsombor 2002: Polgárok és munkások 1929-ben. Adalékok a fogyasztás történetéhez. *Korall* (3.) 10. 187–199.
- Bódy Zsombor 2008: A fogyasztás igénye. Rétegspecifikus fogyasztási minták és általános fogyasztási várokozások a két világháború közötti Budapesten. In: Czoch Gábor – Klement Judit – Sonkoly Gábor (szerk.): *Atelier-iskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. Atelier, Budapest, 371–387.
- Faragó Tamás 2008: *A múlt és a számok: Pest-Buda és környéke népessége és társadalmá a 18–20. században*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Gyáni Gábor 1992: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Magvető, Budapest.
- Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.) 2003: *Munkástörténelem – munkásantropológia. Tanulmányok*. Napvilág, Budapest.
- Lackó Miklós 1961: *Ipari munkásságunk összetételének alakulása*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Lackó Miklós 1989: Gépgyári munkások az 1930-as években. *Századok* (123.) 1–2. 3–44.
- Nötel Rudolf 1940: A vas-, fém- és gépipari munkásság. In: Rézler Gyula (szerk.): *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép*. Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 48–85.
- Pogány Ágnes 2000: Háztartások jövedelemszerkezete a két világháború között Magyarországon. *Történelmi Szemle* (42.) 1–2. 115–129.
- Rézler Gyula 1940: A magyar gyári munkásság. In: Rézler Gyula (szerk.): *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép*. Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 7–47.
- Szívós Erika 2012: Bérházvilág 1970-ben: egy belső-erzsébetvárosi ház társadalmá és lakásviszonyai. *Múltunk* (57.) 1. 207–228.
- Valuch Tibor 2012: Munkás – társadalom – történet. *Korall* (13.) 49. 5–16.
- Valuch Tibor 2017: A jelenkori munkástörténet Kelet-Közép-Európában – historiográfiai közelítések. *Múltunk* (62.) 2. 4–24.
- Zentay Dezső 1974: Háztartási statisztika. In: Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák 1888–1945*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 247–260.